

**Frisians of the Early Middle Ages, red.
J. Hines, N. Ijssennagger-van der
Pluijm, Studies in Historical
Archaeoethnology, 10, The Boydell
Press, Woodbridge 2021, ss. 423,
ilustracje, mapy, wykresy, indeks.**

Krzysztof Polek

PL ISSN 0023-5881, e-ISSN: 2719-6496

DOI: <https://doi.org/10.23858/KHKM71.2023.1>

<https://rcin.org.pl/dlibra/publication/275794>

Jak cytować

Polek, K. (2023). Frisians of the Early Middle Ages, red. J. Hines, N. Ijssennagger-van der Pluijm, Studies in Historical Archaeoethnology, 10. Kwartalnik Historii Kultury Materialnej, 71(1), 91–96.

Frisians of the Early Middle Ages, red. J. Hines, N. Ijssennagger-van der Pluijm, *Studies in Historical Archaeoethnology*, 10, The Boydell Press, Woodbridge 2021, ss. 423, ilustracje, mapy, wykresy, indeks.

Monografia dotyczy dziejów, kultury materialnej i duchowej oraz przemian językowych w okresie merowińskim i wczesnokarolińskim wśród Fryzów, którzy do ostatnich lat należeli do najmniej poznanych ludów wczesnośredniowiecznej Europy. Sytuacja ta ulega sukcesywnym zmianom, czego przykładem jest publikacja *Frisians and their North Sea Neighbours: From the Fifth Century to the Viking Age* wydana przez The Boydell Press. Dotyczy ona kontaktów Fryzów z ludami osiadłymi wokół Morza Północnego od końca epoki antycznej aż do okresu wikingów¹. Kontynuacją wskazanego wątku jest książka będąca przedmiotem tej recenzji, w której podjęto przede wszystkim problematykę etniczno-kulturową i społeczną Fryzów w okresie V–VIII w., osadzoną w szerokiej, interdyscyplinarnej perspektywie, będącej znakiem rozpoznawczym całej serii „*Studies in Historical Archaeoethnology*”. Rozdziały wchodzące w skład opracowania są pokłosiem referatów wygłoszonych podczas międzynarodowej konferencji, jaka odbyła się w Leeuwarden (Friesland, NL) w dniach 11–14 września 2018 r.

Poza rozdziałem wstępnym (autorstwa Nelleke Ijssennagger-van der Pluijm, Johna Hinesa oraz Iana Wooda, *Frisians of the Early Middle Ages. An Archaeoethnological Perspective*, s. 1–12), w którym m.in. scharakteryzowano problematykę badawczą związaną z Fryzami w perspektywie archeologicznej, antropologii historycznej i językoznawstwa oraz podsumowano wyniki 10 zorganizowanych dotąd sympozjów, omawiany tom składa się z dwunastu rozdziałów problemowych. Zaprezentowano w nich kwestie związane z kulturą materialną, osadnictwem, kontaktami handlowymi, prawodawstwem, organizacją polityczną, kontaktami kulturowymi, sztuką, religią, a także zagadnienia z dziedziny lingwistyki historycznej.

Kulturę materialną Fryzów oraz przemiany w ich stylu życia w okresie pomiędzy V a X w. scharakteryzował Egge Knol (*For Daily Use and Special Moments: Material Culture in Frisia, AD 400–1000*, s. 13–43). W centrum zainteresowania autora znalazły się przedmioty codziennego użytku pochodzące z osad i cmentarzysk ze strefy nadmorskiej (prowincje Groningen i Friesland). W omawianym okresie charakteryzowało ją zwarte osadnictwo, rozwijające się na naturalnych wzniesieniach bądź sztucznych i systematycznie zabezpieczanych nasypach (*terpen*). Stan rozpoznania archeologicznego znajdujących się na nich siedzib oraz cmentarzysk pozostaje zróżnicowany². Do dobrze rozpoznanych i opracowanych pod względem archeologicznym należą osady w Ezinge, Wijaldum-Tjitsma, Leens, Godlinze, Leeuwarden-Oldehave, Anjum, Hallum, Midlum i Ulrum oraz nekropole w Oosterbeintum, Hogebeintum, Beetgum, Midlum i Dunum. Tytułową problematykę omówił autor na przykładzie pozostałości odzieży, której liczne i dobrze zachowane fragmenty odkryto podczas badań, obuwia [nieliczna grupa wśród znalezisk, np. egzemplarz z Hallum (-Jousemaburen), prow. Oostergo, wykazujący analogie do

¹ Frisians. 2017. Książka zawiera materiały prezentowane na międzynarodowej konferencji zorganizowanej przez Fries Museum w Leeuwarden w dniach 5–8 czerwca 2014 r.

² Powodem jest bliskość morza i jego destrukcyjne oddziaływania jak również to, że od połowy XIX w. *terpy* traktowano jako miejsca eksploatacji urodzajnej ziemi i używano jej do użyznienia słabych jakościowo gleb. Miało to istotny wpływ na zachowanie pozostałości kultury materialnej. Procederu tego zaprzestano dopiero na początku lat czterdziestych XX w.

tych występujących na terenie Anglii], grzebieni (do ich wyrobu używano rogu jelenia, a na egzemplarzach datowanych na V–VI w. spotykane są zdobienia motywami zoomorficznymi nawiązującymi do sztuki anglo-saskiej), pincet i ozdób (np. brosze używane do spinania odzieży pochodzące najczęściej z grobów badanych w Oosterbeintum i Hogebeintum). Do wyjątkowych znalezisk zaliczyć należy natomiast meble. Pojedynczy stół odkryto w grobie 44 na cmentarzysku w Hogebeintum, a w grobach z Fallward odnaleziono fragmenty ławek i dekorowane krzesło. Niewiele zachowało się też narzędzi wykonanych z drewna. Są to nieliczne szpadle, fragmenty brzozy (Hattersum), jarzma (z Ezinge), drewniane miski wykonane przy użyciu tokarki (stanowiące część inwentarza grobów 23/27 i 44 w Hogebeintum), koszyki (Ostfriesland, Englum). W znaleziskach z V–VI w. rzadko występuje również broń (angon w grobach w Hogebeintum i Hitzum, sax i grot włóczni w grobie 335 z Oosterbeintum). Większa liczba i asortyment militariów (głównie langsaxy, grot włóczni, strzemiiona) charakteryzuje fazę schyłku VIII w., co związane jest z podbojem Fryzji przez Franków. Rzadkim znaleziskiem są łuki (egzemplarze wykonane z drewna cisowego odnaleziono w Aalsum i Heechterp). Największa liczba skarbów, w tym złotych monet (przede wszystkim w Westergo), pochodzi ze strefy nadmorskiej, gdzie znajdowano je zarówno na osadach, jak i na cmentarzyskach. Bardzo małą grupę znalezisk stanowią przedmioty związane z kultem i wierzeniami pogańskimi, takie jak amulety wykonane z zębów psów, wilków i niedźwiedzi, a także muszle znad Morza Czerwonego (cmentarzyska w Ferwerd, Lekkuum, Adorp i Holwerd). Dewocjonalia chrześcijańskie reprezentują zapinki w kształcie krzyża bądź z jego ornamentem i klucze z brązu z krzyżkami. Wyjątkowym okazem w tym zespole jest krzyż pektoralny (Oostwold, prow. Groningen).

Annet Nieuwhof (*The Frisians and their Pottery: Social Relations before and after the Fourth Century AD*, s. 45–77) omówiła natomiast relacje społeczne oraz sieć kulturowych i gospodarczych powiązań pomiędzy grupami ludności z północno-wschodnich terenów Niderlandów i północno-wschodnich Niemiec, wykorzystując w tym celu wyniki analizy ceramiki. Autorka posłużyła się przykładami ze stanowisk w Ezinge (prow. Groningen) i w Wijndaldum, skąd pochodzą największe zbiory ceramiki we Fryzji. Ukazują one dużą różnorodność form i sposobów zdobienia naczyń wykonanych na własny użytek przez mieszkańców poszczególnych gospodarstw. Uzyskane dane stanowią także cenny wkład do dyskusji nad formowaniem się tzw. nowych Fryzów i udziału w tym procesie ludności zamieszkującej w sąsiednich regionach (ziemie północnoniemieckie).

Krajobraz naturalny, handel, władza i związki Fryzów z terenami wokół Morza Północnego pomiędzy 650 a 850 r. stanowią przedmiot rozważań Gilles'a de Langena i Johannesa Adriana Mola (*Landscape, Trade and Power in Early-Medieval Frisia*, s. 79–136). Jest to najobszerniejszy rozdział w omawianej monografii. Tytułową problematykę przedstawiono na trzech płaszczyznach. Pierwsza z nich dotyczy określenia granic wraz z opisem typu środowiska naturalnego oraz ustalenia podziałów administracyjnych obejmujących poszczególne prowincje i okręgi. Druga zawiera charakterystykę osadnictwa pomiędzy rzekami Sincfal (Zwin) a Wezerą, rozwijającego się na zapleczu głównych ośrodków handlu dalekosiężnego (emporium). Trzecim aspektem tematu są natomiast kwestie dotyczące kształtowania się struktur władzy politycznej. Badacze podają w wątpliwość dotychczasowy obraz Fryzji jako kraju spójnego geograficznie. Wykorzystując dane archeologiczne, dokumentację historyczną, mapy katastralne z XIX w., określili oni lokalizację nie tylko *Frisia Citerior*, znanej ze źródeł pisanych, lecz także pozostałych regionów zasiedlonych przez ludność fryzyjską. Sporo miejsca zajmuje analiza zagadnienia gospodarki rolnej i jej rozwoju w okresie od VII do połowy IX w. Autorzy zwrócili uwagę na znaczenie rolnictwa (potwierdzeniem są ustalenia archeobotaniczne) w gospodarce ziem fryzyjskich (łącznie z terenami nadmorskimi), czemu w dotychczasowych badaniach nie poświęcano należytej uwagi. Istotne jest podkreślenie znaczenia lokalnych miejsc

wymiany³ w szeroko rozumianych kontaktach handlowych strefy Morza Północnego. Do niedawna bowiem rekonstruowano je, eksponując wyłącznie rolę emporiów.

Problem kształtowania się ośrodków władzy politycznej u Fryzów zaprezentowany został na podstawie wyników analizy znalezisk złotych monet i wyrobów pochodzących z Galii merowińskiej (wyraźnie liczniejszych na terenie Westergo i Oostergo aniżeli we wschodniej części kraju), jak też na podstawie rekonstrukcji zasięgu terytorialnego państwa za rządów Aldgisila i Radboda. Wykazano, że podstawę gospodarczą władzy z jednej strony stanowiły ziemie znajdujące się w zachodniej Fryzji (Kennemerland, Texel, Wieringen, *Frisia Citerior* oraz Rijnland), z drugiej natomiast — dochody osiągnięte z handlu w strefie Morza Północnego. Obszary położone na wschód od rzeki Vecht pozostawały pod władzą lokalnych przywódców fryzyjskich, zaangażowanych w rozwój handlu i wymiany po obu stronach Kanału Angielskiego i w południowo-zachodniej części Morza Północnego. Był to istotny powód, dla którego Radbod utrzymywał z nimi kontakty.

Prawo i organizacja państwa to temat rozdziału Hana Nijdama [*Law and Political Organization of the Early Medieval Frisians (c. AD 600–800)*, s. 137–170]. Przedstawione zostały na podstawie *Lex Frisionum* (ok. 785 r.), a także innych źródeł prawa starofryzyjskiego z XI–XII w. Chociaż wpływ Franków na redakcję *Lex Frisionum* był znaczący, Fryzowie zdołali jednak w większości zachować własny system prawny. Okolicznościami sprzyjającymi były w tej kwestii trudności wewnętrzne państwa Karolingów oraz aktywność militarna wikingów w pierwszej tercji IX w., znacząco ograniczająca wpływy frankijskie. W rezultacie prawo fryzyjskie mogło samoistnie ewoluować. Analizując je, autor zwraca uwagę na związki pomiędzy procedurą prawną opisaną w *Lex Frisionum* a starofryzyjską (np. oskarżony mógł się oczyścić z zarzutu poprzez złożenie przysięgi niewinności, natomiast w poważniejszych przypadkach przysięgę w jego imieniu składali kompurgatorzy, którzy odgrywali podobną rolę jak starofryzyjscy asegowie). Chociaż obserwujemy postęp w badaniach nad systemem prawnym Fryzów, nadal wyjaśnienia wymagają relacje pomiędzy pagami a regionami, jako wyższymi jednostkami administracyjnymi oraz rola króla, zakres jego władzy i posiadanych przez niego uprawnień w sferze wojskowej.

W rozdziale *Recent Developments in Early-Medieval Settlement Archaeology: The North Frisian Point of View* (s. 171–202) Bente Sven Majchczack przedstawił rozwój osadnictwa na wyspach Föhr, Amrum i Sylt w VII–VIII w. oraz kontakty tamtejszych społeczności z terenami Fryzji właściwej. Autor zaprezentował dane uzyskane z kompleksowych badań archeologicznych, geofizycznych i fizyko-chemicznych, jakie prowadzono od 2006 r. na terenie Wysp Wschodniofryzyjskich i w strefie nadmorskiej północno-wschodniej części Niemiec. W przeciwieństwie do wcześniejszych prac objęły one przede wszystkim osady, jak też tereny wykorzystywane rolniczo (wyspa Pellworm). W ich efekcie odkryto też nowe ośrodki handlowe (Tinnum na wyspie Sylt, Witsum i Goting na Föhr, półwysep Eiderstedt). Wykazano, że wyspy Föhr, Amrum i Sylt uległy wyludnieniu podczas wędrówek ludów i ponownie zostały zasiedlone w okresie merowińskim (natrafiono na fragmenty drewnianych konstrukcji domostw na wyspach Sylt i Föhr, datowane na drugą połowę VII w.). Rozwojowi ich późniejszych kontaktów handlowych sprzyjało dogodne położenie na szlakach łączących Galię i Fryzję z Półwyspem Jutlandzkim i ze Skandynawią.

Dwa kolejne rozdziały dotyczą interakcji Fryzów z Frankami oraz Sasami. Ian Wood (*Franks and Frisians*, s. 203–222), wykorzystując dane pochodzące z roczników, kronik i tekstów hagiograficznych, przedstawił je w odniesieniu do sfer politycznej i religijnej w okresie

³ Na ich udział w obiegu towarów i wyrobów występujących w handlu i wymianie na terenach wokół Morza Północnego zwrócono już wcześniej uwagę. Zob. Loveluck C., Tys D. 2006; Ulriksen J. 2010; Loveluck C. 2013, s. 180–212.

merowińskim i wczesnokarolińskim. Nie tylko omówił przebieg kampanii frankijskich (692, 697) przeciwko Radbodowi, które przeprowadzono w strefie dolnego Renu (przede wszystkim na terenach położonych pomiędzy Dorestadem a Utrechttem), lecz także scharakteryzował związki łączące Fryzów z przedstawicielami frankijskiej elity władzy (Ebroinem, Pippinem, Grimoaldem i misjonarzami). Tekst I. Wooda nawiązuje do tematyki rozdziałów H. Nijdama oraz J. Hinesa (omawiany niżej), stanowiąc ich uzupełnienie.

Z kolei Robert Flierman (*Mirror Histories: Frisians and Saxons from the First to the Ninth Century AD*, s. 223–247) zaprezentował interakcje fryzyjsko-saskie, poczynając od okresu rzymskiego aż do IX w. Porównał, jak ludy te były postrzegane przez autorów rzymskich, a następnie frankijskich w okresie merowińskim i karolińskim⁴. Badacz zwrócił uwagę na rekonceptualizację środowiska etnicznego w odniesieniu do terenów położonych na wschód od Renu. Dobrze znani historiografom frankijskim Sasi dostarczyli danych, na podstawie których charakteryzowano Fryzów. Okolicznością sprzyjającą było bliskie sąsiedztwo sasko-fryzyjskie, podobne środowisko naturalne, jak też sojusz obu ludów przeciwko frankijskim działaniom militarnym w regionie, widoczny także po podboju Sasów i utrzymujący się w IX w. Był on czytelny nie tylko w sferach gospodarczej, wojskowej i społecznej, ale też na gruncie religii czy związków matrymonialnych pomiędzy ludnością zamieszkującą północną i wschodnią Fryzję oraz Westfalię.

Tytułową dla serii wydawniczej tematykę z zakresu archeologii historycznej i etnologii podjęła Nelleke Ijssennagger-van der Pluijm (*Structured by the Sea: Rethinking Maritime Connectivity of the Early-Medieval Frisians*, s. 249–271). Na podstawie źródeł pisanych oraz materiału archeologicznego przeanalizowała ona związki Fryzów z morzem i jego wpływ na kulturę i mentalność tego ludu. Zwróciła też uwagę, że autorzy zachowanych przekazów pisanych przedstawiali Fryzów bardziej z perspektywy ładu aniżeli morza, co utrudniało pełne scharakteryzowanie ich tożsamości kulturowej. Podkreślając potencjał poznawczy tego kierunku badań, autorka proponuje pełniejsze wykorzystanie metod badawczych stosowanych w antropologii historycznej. Postuluje ujęcie problematyki studiów nad wczesnośredniowiecznymi Fryzami z punktu widzenia ich kontaktów kulturowych i handlowych, budownictwa morskiego, kultury materialnej oraz obrzędowości pogrzebowej, gdyż kwestiom tym poświęcano, jak dotąd, zbyt mało uwagi.

Johan Auke Willem Nicolay (*Art, Symbolism and the Expression of Group Identities in Early-Medieval Frisia*, s. 273–309) na podstawie szerokiej gamy ozdób, poczynając od najprostszych form aż po ekskluzywne wyroby złotniczo-jubilerskie i monety datowane na okres V–X w., charakteryzujące się bogatą ornamentyką zoo- i geometryczną, przeanalizował zmiany, jakie zachodziły w kulturze wczesnośredniowiecznych Fryzów oraz w wyrażaniu etnicznej tożsamości ich elit. Dzięki omówieniu specyfiki ówczesnej sztuki i jej aspektów symbolicznych badacz zdefiniował zakres i intensywność kontaktów Fryzji w sferze politycznej i religijnej z innymi terenami wokół Morza Północnego w tym okresie. Ustalił, że nawiązania do rzymskich i germańskich motywów i wzorów, widoczne w znaleziskach z okresu późnego antyku, od końca V w. ustępowały miejsca bezpośrednim lub pośrednim odniesieniom do kultury skandy-nawskiej. Było to efektem intensywnych kontaktów z tamtejszym kręgiem kulturowym — początkowo z Jutlandią, a następnie z południową Skandynawią. Potwierdzają to znaleziska brakteatów typu D, a także występowanie w ornamentyce motywów z mitologii nordyckiej — np. symboliki Odyna/Wodana. Natomiast od końca VII w. zauważyć możemy coraz silniejsze oddziaływania z państwa Franków, czego świadectwem były pojawiające się motywy krzyża oraz wizerunki Chrystusa i świętych.

W kolejnym rozdziale John Hines (*Religion and Conversion amongst the Frisian*, s. 311–337) omówił przebieg chrystianizacji Fryzów. Zwrócił uwagę na zróżnicowanie pogańskich wierzeń w poszczególnych regionach Fryzji oraz scharakteryzował działania misyjne podejmowane przez

⁴ Zob. Springer M. 2003.

Kościół w procesie ewangelizacji miejscowej ludności. W tym celu wykorzystał relacje działających na tamtym terenie misjonarzy (Willibrorda, Wulframa, Bonifacego, Willehada, Lebuina i Liudgera). Następnie szczegółowo przeanalizował wybrane artykuły *Lex Frisionum*, zwracając uwagę na występowanie klauzul prawnych wywodzących się z okresu przedchrześcijańskiego (np. rozdz. V i XI, które dotyczą kar za włamanie do świątyni i kradzież znajdujących się w niej przedmiotów). Odnoszą się one również do obiektów niechrześcijańskich (= świątynia pogańska, fanum). Zdaniem autora ich umieszczenie w *Lex Frisionum* nie było przypadkowe i miało zapobiec wzajemnemu niszczeniu miejsc kultu przez pogan i chrześcijan. Wskazuje to na pragmatyczne podejście do spraw związanych z wiarą i kultem w czasie, gdy wśród Fryzów trwała głęboka heterodoksja.

Tematyka dwóch ostatnich rozdziałów monografii dotyczy zmian lingwistycznych (w fonologii i morfologii języka) na terenach wokół Morza Północnego pomiędzy IV a VII w. Arjen Pieter Versloot (*Traces of a North Sea Germanic Idiom in the Fifth–Seventh Centuries AD*, s. 339–373), wykorzystując nowsze rezultaty badań lingwistycznych⁵, dokonał oceny koncepcji wspólnoty językowej anglo-fryzyjskiej, opowiadając się za jej występowaniem w V–VII w. Ukazał, jak doniosłą rolę w jej powstaniu i rozwoju odegrały położenie geograficzne, intensywne kontakty, a także pokrewieństwo etniczne i kulturowe. Integracji ludów osiadłych wokół Morza Północnego sprzyjało rozpowszechnienie pisma runicznego. Poczynając od VII w., wystąpiło zróżnicowanie w obrębie fonologii i morfologii północnej grupy języków germańskich⁶, czego rezultatem było wyodrębnienie się dialektów staroangielskiego i starofryzyjskiego. Jak autor zaznaczył, innowacje w zakresie języka na omawianych terenach nie zachodziły w sposób jednolity (najbardziej widoczne były w zachodniej części Niderlandów). Natomiast Tineke Looijenga (*Runic Literacy in North-West Europe, with a Focus on Frisia*, s. 375–400) na podstawie geograficznego rozmieszczenia zabytków zawierających inskrypcje runiczne datowane na V–VII w. scharakteryzowała intensywność i zakres interakcji pomiędzy społecznościami osiadłymi wokół Morza Północnego. Jak dowodzi obydwoje badaczy, skala i siła interakcji w omawianym regionie w V–VII w. była widoczna nie tylko w odniesieniu do języka, ale też w rozpowszechnieniu się pisma runicznego. T. Looijenga postuluje, by przy analizie znanych obecnie 19 inskrypcji z terenu Fryzji uwzględnić analogiczne przykłady użycia alfabetu runicznego w odniesieniu do całej strefy wokół Morza Północnego i Kanału La Manche.

Podsumowując — recenzowaną monografię ocenić należy wysoko. Przede wszystkim jej zaletą jest ujęcie tytułowej problematyki w szerokim kontekście badań osadniczych i lingwistycznych oraz nad historią prawa. Otwiera to nowy etap dyskusji nad przemianami (na różnych płaszczyznach) na terenie Europy Północno-Zachodniej w okresie transformacji kulturowej, która nastąpiła tam pomiędzy antykiem a wczesnym średniowieczem. Na podkreślenie zasługuje publikacja zapisu konferencyjnej dyskusji nad referatami oraz bogata szata graficzna (ilustracje, mapki, wykresy, schematy i tabele). Szkoda, że zabrakło tekstów dotyczących kontaktów Fryzów z Anglo-Sasami i Skandynawami. Lukę tę częściowo tylko wypełniają rozdziały odnoszące się do związków językowych i piśmiennictwa runicznego oraz skandynawskich inspiracji (ornamentyka, motywy z mitologii i religii) widocznych w sztuce fryzyjskiej.

dr hab. Krzysztof Polek
Bochnia

krzysztofpolek7@gmail.com

© <https://orcid.org/0000-0001-6479-3255>

⁵ Udolph J. 2006; Versloot A.P. 2014; Hines J. 2017; Vaan M. de. 2017.

⁶ W mniejszym stopniu widoczne były one u kontynentalnych Sasów, zob. Versloot A., Adameczyk E. 2017.

BIBLIOGRAFIA

- Frisians. 2017. *Frisians and their North Sea Neighbours: From the Fifth Century to the Viking Age*, red. J. Hines, N. IJssennagger, Woodbridge.
- Hines John. 2017. *The Anglo-Frisian Question*, [w:] *Frisians and their North Sea Neighbours: From the Fifth Century to the Viking Age*, red. J. Hines, N. IJssennagger, Woodbridge, s. 25–42.
- Loveluck Chris, Tys Dries. 2006. *Coastal societies, exchange and identity along the Channel and southern North Sea shores of Europe, AD 600–1000*, „Journal of Maritime Archaeology”, 1 (2), s. 140–169.
- Loveluck Christopher. 2013. *Northwest Europe in the Early Middle Ages, c. AD 600–1150. A Comparative Archaeology*, Cambridge–New York.
- Springer Matthias. 2003. *Location in space and time*, [w:] *The Continental Saxons from the Migration Period to the Tenth Century: An Ethnographic Perspective*, red. D.H. Green, F. Siegmund, Studies in Historical Archaeoethnology, 6, Woodbridge, s. 11–36.
- Udolph Jürgen. 2006. *England und der Kontinent: Ortsnamenparallelen (Ein Situationsbericht)*, [w:] *Language and Text: Current Perspectives on English and Germanic Historical Linguistics and Philology*, red. A.J. Johnston, F. von Mengden, S. Thim, Heidelberg, s. 317–343.
- Ulriksen Jens. 2010. *A comment on: Water transport — specialized landing places in the coastal areas of northwestern Germany in the first millennium A.D. (J. Scheschkewitz)*, [w:] *Trade and Communication Networks of the First Millennium AD in the northern part of Central Europe: Central Places, Beach Markets, Landing Places and Trading Centres*, red. B. Ludowici i in., Neue Studien zur Sachsenforschung, 1, Hannover, s. 309–314.
- Vaan Michiel de. 2017. *The Dawn of Dutch. Language contact in the Western Low Countries before 1200*, Amsterdam–Philadelphia.
- Versloot Arjen, Adamczyk Elżbieta. 2017. *The Geography and Dialects of Old Saxon: River-basin communication networks and the distributional patterns of North Sea Germanic features in Old Saxon*, [w:] *Frisians and their North Sea Neighbours: From the Fifth Century to the Viking Age*, red. J. Hines, N. IJssennagger, Woodbridge, s. 125–148.
- Versloot Arjen P. 2014. *The Runic Frisian vowel system. The earliest history of Frisian and Proto-Insular North Frisian*, „Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik”, 72, s. 35–62.